

ON ZEKER WIJTEN

*Een inleiding in de
radicale theologie*

*Rikko Voorberg, Gerko Tempelman
en Bram Valkman*

DEEL I

**GOD IS DOOD,
LANG LEVE GOD**

Bram Kalkman

‘God is dood, lang leve God’, schrijft de postmoderne filosoof John Caputo een tikkeltje raadselachtig. Met die ene zin vat hij de weg die God de afgelopen eeuwen heeft afgelegd goed samen. Duizend jaar geleden was God nog vanzelfsprekend, maar daar is de afgelopen paar eeuwen flink wat verandering in gekomen. Steeds meer ging het om wat we echt aan kunnen tonen en dat bleek in het geval van God ingewikkeld. God en religie werden dingen om tot op het bot te ontleden op de filosofische snijtafel. De conclusies waren niet mals en klinken ook vandaag nog bekend in de oren. God en religie zouden een zaak van projectie zijn, een ontsnapping uit deze wereld, een verlangen naar een sterke vaderfiguur voor wie het leven zelf niet aankan, of een handig machtsmiddel. Kortom: het zijn projecties en illusies. Uiteindelijk trekt Nietzsche de dramatische conclusie: God is dood.

En toch hebben we het nog over God. Het oude zeker weten mag dan wel niet meer werken, maar blijkbaar wil dat niet zeggen dat we klaar zijn met God. Op verrassende manieren keren filosofen vandaag de dag God binnenstebuiten om te zien waar leven in zit. Met in de voorste linies de twee filosofen die de belangrijkste denkrichtingen van de radicale theologie vormen: John Caputo en Slavoj Žižek. Ze laten zien dat onzekerheid geen

gebrek is, maar mogelijk zelfs een voorwaarde om überhaupt over God te spreken.

Dit eerste deel van het boek vertelt het filosofische verhaal van God die op de snijtafel terecht komt, dood wordt verklaard en nu herontdekt wordt. Het tekent een rondgang op langs de hoofdrolspelers van dit verhaal. Geen van de filosofen die voorbijkomen heeft het laatste woord, maar stuk voor stuk hebben hun perspectieven iets te vertellen. Het zijn de denkers die aan de wieg zijn komen te staan van wat we in dit boek radicale theologie noemen. Zouden deze filosofische luizen in de pels ook op de een of andere manier profeten kunnen zijn?

1

God op de snijtafel

Eeuwenlang was God vanzelfsprekend. De zon kwam op en God was erbij. Dag in dag uit. Voor het gewone volk, voor de koning en voor filosofen. God was deel van het leven en deel van het denken. Denken deed je niet *over* God, maar *met* God. Dat deed je niet in een netjes afgebakende filosofiefaculteit, maar binnen de kerk of een klooster. Hoe dat in zijn werk gaat, laat Anselmus van Canterbury (1033-1109) zien. Hij formuleerde het meest bekende godsbewijs uit de geschiedenis. Niet dat mensen daar per se behoefte aan hadden – want God was vanzelfsprekend – maar toch. Hij werkt zijn godsbewijs uit onder het motto ‘geloof dat zoekt naar begrip’. Ook al komt Anselmus met een *gods-bewijs*, geloof is voor hem het logische uitgangspunt. Anselmus maakt er zijn levenswerk van om dat geloof te begrijpen. Dat is geen zaak om koel achter een schrijftafel uit te pluizen, maar eerder op de knieën, biddend in een kapel. In zijn godsbewijs spreekt hij God direct aan. Al biddend komt hij tot zijn argument voor het bestaan van God. Zijn onderzoek loopt dus in een cirkel, van God naar God. God is deel van de zoektocht naar God. God is het uitgangspunt en het eindpunt.

Een goede vijfhonderd jaar later begint die vanzelfsprekendheid af te brokkelen in een periode die de moderniteit genoemd

kan worden. De filosoof René Descartes (1596-1650) geeft het startschot. Hij gaat op zoek naar zekerheid – absolute zekerheid. Om echt met zekerheid iets te kunnen zeggen, benadert de Franse filosoof de werkelijkheid als wiskunde. Descartes gaat eerst op zoek naar een onweerlegbare uitspraak, op basis waarvan hij vervolgens verder kan redeneren. Dat doet hij volgens een methode die hij van de jezùieten geleerd heeft. Hij neemt afstand van de samenleving om zijn blik naar binnen te keren, alsof hij op een religieuze retraite is. Daar, in zijn binnenste, komt hij erachter dat hij eigenlijk aan alles wel kan twijfelen. Wat is dan nog zeker? Het enige waar hij zeker van is, zo realiseert Descartes zich na een diep denkproces, is dat hij denkt. *Cogito ergo sum*. Ik denk dus ik besta. Die ‘ik’ is in dit geval zijn geest. En dan heeft Descartes gevonden wat hij zocht. Zijn ‘ik’ is zijn vaste grond om op voort te borduren. Van daaruit kan hij weer verdergaan met het zoeken naar zekerheid, om te bepalen wat betrouwbare kennis is en wat niet.

De denkstappen van Descartes zorgen voor een cruciale verandering. Na Descartes’ conclusie is het ‘ik’ geen vanzelfsprekend deel meer van de wereld, maar een buitenstaander die oordeelt over de werkelijkheid van de wereld om hem heen. De wereld is niet meer de zee waarin we zwemmen, maar iets om uit te pluizen op de onderzoekstafel. Na Descartes gaan filosofen absolute zekerheid niet langer bij God zoeken, maar in zichzelf, in het eigen denken. In eerste instantie blijft dat nog zonder al te rigoureuze religieuze gevolgen. Als goed katholiek komt Descartes nog keurig tot de conclusie dat God wel moet bestaan. Maar er is iets onomkeerbaar veranderd. De wereld en God zijn allebei een extern ‘iets’ geworden waarvan het bestaan al denkend in twijfel getrokken kan worden. En het menselijk denken is het vertrekpunt van alle zekerheid.

In de volgende eeuw krijgt die rationele insteek van Descartes steeds meer voet aan de grond. Een van de hoofdrolspelers daarin is de Duitse filosoof Immanuel Kant (1724-1804). Kant ont-

blik naar binnen

ik besta. 'ik'

val

deel

'ik'

we zwemmen, 12nel

en

zoeken,

meer voet aan de grond. Arcu-

wikkelt zijn denken in een tijd waarin de godsdienstoorlogen die Europa verscheurden, nog nasmeulen. Steeds meer mensen beginnen te vinden dat het religieuze dogmatisme meer dan genoeg levens heeft gekost. Kant ziet hoe de mensen van zijn tijd gebukt gaan onder dwingende religieuze autoriteit en bijgeloof. Hij ziet maar één uitweg: de weg van de rede. *Durfte denken* luidt zijn motto, dat later het motto van de verlichting werd. De mensen moeten niet langer alles geloven wat ze wordt verteld – ze moeten zelf nadenken. Dan zou de wereld verlost worden van onwetendheid. Autoritaire religieuze denksystemen zouden hun grip verliezen en aan alle intolerantie zou een einde komen. Aan het roer van al deze vooruitgang staat de rede, dromen Kant en de verlichtingsfilosofen hoopvol, met de wetenschap als belangrijkste instrument.

In zijn werken gebruikt Kant regelmatig het beeld van het ‘tribunaal van de rede’. Voor dat denkbeeldige tribunaal moet het rationele van het irrationele worden onderscheiden. Zo kan de samenleving georganiseerd worden rondom rationele ideeën, terwijl irrationele ideeën verbannen worden naar achter de voordeur. Natuurlijk mag je dat soort ideeën wel hebben, zolang je anderen er maar niet mee lastigvalt. Het is prima als je persoonlijke overtuigingen hebt, maar niet prima als je er een oorlog over begint. Uiteraard moet ook religie voor dit tribunaal verschijnen, om een heldere lijn te trekken tussen geloof en rede. Het gevolg ligt voor de hand. De meeste religieuze ideeën zijn niet zuiver rationeel te verantwoorden, oordeelt Kant. Ze maken daarmee niet dezelfde aanspraak op de waarheid als bijvoorbeeld dingen die empirisch te controleren zijn.

Zo komt in de moderniteit de vanzelfsprekende hoofdrol van religie op losse schroeven te staan. Zelfstandig denken wordt het hoogste goed. Dat betekent niet dat de rol van religie daarmee in de praktijk uitgespeeld is. Religie blijft bestaan en blijft filosofen bezighouden. Niet langer als vanzelfsprekend uitgangspunt, maar als interessant verschijnsel om filosofisch te duiden. Met

deze blik nemen de grote moderne denkers Feuerbach, Marx, Freud en Nietzsche religie onder de loep.

Feuerbach: God in de spiegel

Als religieuze ideeën helemaal niet te bewijzen zijn, waarom is de wereld dan toch religieus?, vraagt de Duitse filosoof Ludwig Feuerbach (1804-1872) zich af. Na zijn vrome protestantse opvoeding laat hij als jonge student de theologische faculteit al snel achter zich. Antwoorden zoekt hij liever tussen de filosofen en bij mensen zelf dan in bovennatuurlijke verklaringen. Wat zegt religiositeit uiteindelijk over de mensheid zelf?

Volgens Feuerbach onderscheidt de mensheid zich van andere diersoorten door zelfkennis. We realiseren ons dat we deel zijn van een soort, maar ook dat we geen perfecte belichaming zijn van die soort. Als soort kunnen we een hele hoop. Als enkeling zijn we vrij beperkt en dat weten we maar al te goed. Het maakt dat we verlangen naar meer. We nemen geen genoegen met onze tekortkomingen. Doordat we weten van onze beperkingen, verlangen we naar iets onbeperkts. Doordat we weten van onze eindigheid, verlangen we naar het oneindige. Op zich is dat verlangen heel nobel, vindt ook Feuerbach, maar we gaan de mist in met waar we dat verlangen op richten.

Oog in oog met onze gebreken, projecteren we ons verlangen naar volmaaktheid op iets buiten onszelf. Van onze dromen over een volmaakte versie van onszelf maken we een persoon. En we noemen hem God. Wat we als 'goed' beschouwen, schrijven we aan God toe. Het verklaart, zegt Feuerbach, waarom een God vaak zo verdacht veel lijkt op de gemeenschap die hem eert. God scheidt de mens niet naar zijn evenbeeld, het is eerder andersom.

Feuerbach plaatst denken over God dus in de categorie van de fantasie. Het is een fantasie die tegelijkertijd heel nuttig en heel problematisch is. Religie houdt mensen een spiegel voor. Het laat ons zien wat ons ten diepste beweegt. Het is een omweg naar

zelfkennis, die volgens Feuerbach onvermijdelijk is in de ontwikkeling die de mensheid door moet maken. Maar het is ook zaak om die op een gegeven moment achter je te laten, want het is een omweg die de mens van zichzelf vervreemdt. We vergeten dat de eigenschappen die we aan God toeschrijven, uiteindelijk geperfectioneerde *menselijke* eigenschappen zijn. In plaats van God erom te prijzen, zouden we ons er beter op toeleggen die eigenschappen zelf verder te ontwikkelen.

Door religie te benaderen vanuit de mens en zijn verlangens luidt Feuerbach een nieuwe fase van kritieken in. Religie is een middel geworden om verlangens te vervullen. En God is uiteindelijk een illusie. Daarmee zet Feuerbach de toon voor Marx, Freud en Nietzsche, die steeds met een andere blik op dit idee voortborduren.

Marx: Rookpluimen en opiumwolken

Feuerbach heeft misschien de toon bepaald, maar dat wil niet zeggen dat andere denkers zich zomaar bij zijn ideeën aansluiten. Sterker nog, hij heeft iets cruciaals over het hoofd gezien, stelt tijdgenoot Karl Marx (1818-1883). Dat geloven in God uiteindelijk neerkomt op een illusie, had Feuerbach volgens Marx goed gezien, maar zijn ideeën zijn veel te kort door de bocht als het gaat om wat dat voor mensen betekent. Feuerbach zet dan misschien wel de mens en niet God centraal, maar dat is het 'm nu juist: hij heeft het over 'de mens'. Wat is 'de mens'? 'De mens' bestaat niet, volgens Marx. Dat is veel te abstract. Mensen zijn sociale, economische en politieke wezens. Hun omstandigheden doen ertoe. Ook wanneer het over religie gaat.

Die omstandigheden waarin mensen leven, zijn nogal schokkend, ziet Marx. Hij tekent zijn ideeën op tussen de rookpluimen van de industriële revolutie. Deze revolutie had de verhoudingen in de samenleving stevig opgeschud. Ambachtsmannen waren radertjes in grote fabrieken geworden, waarvan een klein groepje rijken de touwtjes in handen had. Voor die rijke fabriek-

seigenaren is het een gouden tijd, voor de rest is het afzien. Arbeiders leven opgepropt in tochtige huisjes, maken eindeloos lange dagen en sterven jong. Tussen die twee werelden ligt een enorme kloof en tot Marx' verwondering lijkt niemand er iets aan te doen.

Terwijl hij deze dagelijkse realiteit ziet, kijkt Marx naar de wereldgeschiedenis. Steeds ziet hij hetzelfde gebeuren. Handelswaar wordt op een bepaalde manier geproduceerd, waarbij er steeds een groep is die daar de vruchten van plukt en een groep die er de dupe van wordt. Logischerwijs houdt dat niet voor altijd stand. Op een gegeven moment pikt die ondergeschikte groep het niet meer en ontstaat er een opstand. De kaarten worden opnieuw geschud, maar opnieuw ontstaat er weer een groep die profiteert, en een die aan het kortste eind trekt. Totdat het weer tot een nieuwe botsing komt, enzovoorts. Dit patroon ligt ten grondslag aan zowel de slavenmaatschappijen uit de oudheid als het middeleeuwse feodalisme, en nu, in een nieuwe vorm, in het kapitalisme.

Hetzelfde patroon keert steeds terug, maar dat wil niet zeggen dat we er niets mee opschieten. Volgens Marx is er een stijgende lijn in te zien. Via de schommelende beweging van onderdrukking, bevrijding en nieuwe onderdrukking ontwikkelt de mens zich naar een hogere vorm van bestaan. Sterker nog, zo denkt Marx: onze geschiedenis staat op het punt om de hoogste vorm ervan te bereiken. De volgende revolutie wordt beslissend, beweert Marx. Want na het kapitalisme komt de communistische heilsstaat.

En daar komt religie weer om de hoek kijken. Volgens Marx helpt die nu niet bepaald mee om die op handen zijnde revolutie te ontketenen. Arbeiders dromen van de hemel en zingen het daarmee tot die tijd hier op aarde nog wel even uit. Religie en geloof in God helpen mensen misschien te ontsnappen aan het harde bestaan van alledag, maar ze brengen een structurele oplossing niet dichterbij. Religie werkt als een verdovend middel. Het

is het 'opium van het volk', volgens een van Marx' bekendste uitspraken. Opium gebruik je alleen als er wat mis is. Het is misschien geen oplossing, maar religie stipt wel een echt probleem aan. De ellende is echt. Hoop op verbetering lijkt heel ver weg. Begrijpelijk dat de onderdrukten dan gaan fantaseren, beseft Marx. Het is voor hem een logisch gevolg van de ongelijkheid. Religie is dan ook niet per se de boosdoener, maar veel meer een symptoom. Het is een symptoom van een zieke samenleving.

Die zieke samenleving is voor Marx alleen niet gebaat bij meer verdoving, maar bij een ingreep. Die hemel waar gelovigen van dromen, kunnen we hier op aarde voor elkaar krijgen, zo gelooft Marx, maar dan is er wel een revolutie nodig. Net als Feuerbach kan Marx best wat begrip opbrengen voor religie, als uiting van echte verlangens en problemen, maar onderaan de streep zijn beide heren het erover eens: religie is een fantasie om uiteindelijk overheen te stappen.

Freud: God de vader

Dat religie uiteindelijk draait om illusies, is sinds Feuerbach een wijdverspreid idee onder intellectuelen. Maar er bestaat nog altijd veel discussie over de vraag waarop religie dan het antwoord wil bieden. Wat is het in de mens, dat we zo geneigd zijn onze toevlucht te nemen tot religies? Na Feuerbachs abstracte bespiegelingen en Marx' economische verklaring zoekt Sigmund Freud (1856-1939) zijn verklaring dichterbij huis. De grondlegger van de psychoanalyse denkt daarin ook op de wortels van religie te stuiten.

De psychoanalyse is vooral bekend geworden door Freuds ideeën over het onbewuste. Als we naar ons eigen gedrag en denken kijken, hebben we volgens Freud maar zicht op een klein gedeelte van wat er eigenlijk gebeurt. Er gebeurt van alles waar we niet zomaar bij kunnen. We zijn een soort ijsberg, waarvan je alleen het topje boven water kunt zien, maar die zich voor het grootste gedeelte onder de oppervlakte bevindt. Daar onder de

oppervlakte zijn twee van de belangrijkste delen van onze psyche actief. De eerste is het onbewuste. Dat is de plek van onze onge-remde driften, zoals honger, dorst, verlangen naar seks en het vermijden van pijn. Tegenover die driften hebben we nog een tweede deel, namelijk het geweten. Door straffen en belonen maken we omgangsregels zó eigen, dat ze zich nestelen in ons onbewuste. Boven de oppervlakte is er dan nog ons bewuste 'ik'. Op dat niveau komen onze driften en ons geweten samen. Op het bewuste niveau maken we de afweging tussen onze behoeftes en de omstandigheden. Zo kunnen we ons soms realiseren dat onze behoeftebevrediging op dit moment niet het beste idee is.

Onze psyche, met haar bewuste en onbewuste delen, ontwikkelt zich in onze kindertijd, stelt Freud. Daarin is een dubbelzinnige rol weggelegd voor de vader. Volgens Freuds beruchte theorie over het oedipuscomplex gaat een kind op een gegeven moment de concurrentiestrijd aan met de vader. Hij wil alle aandacht van zijn moeder voor zichzelf. De vader wordt in de ogen van het kind een soort obstakel tussen hem of haar en de moeder. Hij wordt het symbool voor de regels waaraan het kind zich moet houden.

Als het kind eenmaal over deze fase heen gegroeid is, ontdekt hij nog een ander verhaal over die vader. Hij kan helemaal niet zonder hem. Het kind ontdekt dat het van die autoritaire vader afhankelijk is voor bescherming tegen de grote boze buitenwereld. Het is nogal een ingewikkelde haat-liefdeverhouding. De vader symboliseert zowel de regels in ons geweten als onze instinctieve drift naar veiligheid. Hij is de autoriteit die we vrezen, bij wie we ook verlangen naar bescherming.

Zo'n vaderfiguur klinkt verdacht veel als God, ziet Freud. De God die almachtig is en liefdevol. Die ons regels geeft en bescherming. De God die een vader in de hemel is. Een God die er is als onze eigen vader van zijn sokkel valt, omdat hij de wereld toch niet helemaal aan blijkt te kunnen. Waar moeten we dan heen? We zijn kwetsbaar en eenzaam volgens Freud, maar dat

willen we niet onder ogen komen. Dus creëren we onbewust het idee van een vaderlijke God. Het is zijn taak om onze hulpeloosheid draaglijk te maken. In moeilijke tijden is God erbij. En mocht het dan uiteindelijk allemaal toch nog verkeerd uitpakken, dan hoeven we zelfs niet meer bang te zijn voor de dood, want dan is er altijd nog de hemel. Door God hoeven we onze eigen angsten niet onder ogen te komen.

Dat is ongezond, stelt Freud, want het is een kinderlijke neiging waar we uiteindelijk overheen moeten groeien. We moeten onze eigen kwetsbaarheid onder ogen komen en toegeven dat de dingen zijn zoals ze zijn. Freud maakt er het doel van zijn psychoanalyse van. Op de achtergrond echoot Marx mee. Religie komt voort uit een echt probleem, namelijk het kinderlijke verlangen naar bescherming. Maar uiteindelijk is dat geen echte oplossing. Voor die echte oplossing moeten we stoppen omhoog te kijken, en de wereld onder ogen durven te komen.

Nietzsche: God is dood

Uiteindelijk wordt de hardste klap aan het adres van God uitgedeeld door Friedrich Nietzsche (1844-1900). In de tijd van Nietzsche was God alle vanzelfsprekendheid al verloren en door filosofen tot illusie verklaard, maar de Duitse denker gaat nog steviger tekeer: hij verklaart God dood. De filosoof met de hamer, zoals Nietzsche zichzelf graag noemt, is niet te beroerd om God de genadeklap te geven. De bikkelharde formulering ‘God is dood’ maakt hem berucht in de academie en daarbuiten – tot op de dag van vandaag. Hoog tijd om die uitspraak eens onder de loep te nemen.

In de meest beroemde God-is-dood-passage laat Nietzsche deze uitspraak doen door een dwaas. Hij beschrijft hoe de dwaas op het toneel verschijnt: midden op het plein, met een lantaarn in zijn hand, hoewel het klaarlichte dag is. De dwaas richt zich tot een groep ongelovigen. Dat is gek. Zij waren er immers allang van overtuigd dat God dood was. Ze weten niet zo goed wat ze

met die dwaas aan moeten. Wat heeft hij hun voor nieuws te vertellen? Heel veel, denkt Nietzsche. Ze zijn niet toevallig zijn publiek. Want hoewel ze misschien zelf denken met God afgerekend te hebben, denkt Nietzsche dat dat nog lang niet zo is. Het is Nietzsche namelijk niet om God zelf te doen. Het gaat hem om hoe het idee 'God' werkt. Het optreden van de dwaas wil laten zien dat het idee 'God' voor de ongelovigen op het marktplein nog springlevend is.

Met het idee 'God' doelt Nietzsche op iets buiten deze wereld. Daarin ligt al gelijk de moeilijkheid. Van onze wereld kunnen we een hoop weten, maar daarbuiten houdt het op. En toch hechten we een enorm belang aan dat God-idee. God bepaalt de regels. Van hogerhand wordt bepaald wat goed en slecht is. Het geeft ons een beeld van hoe de wereld zou moeten zijn. Dat is gevaarlijk, volgens Nietzsche. Die God-positie werkt hem iets té goed. Omdat een bepaald idee over de wereld het label 'afkomstig van God' krijgt, is het gelijk boven alle discussie verheven. Dat heeft niets te maken met zogenaamde 'eeuwige principes', merkt Nietzsche gefrustreerd op. Daar kunnen we helemaal geen weet van hebben. Uiteindelijk zijn het gewoon ideeën van mensen, overgoten met een goddelijk sausje door wie het goed uitkomt.

Het klassieke idee van God is ontmaskerd en daarmee dood, maar dat is niet het punt dat Nietzsche wil maken. Zijn dwaas richt zich tot de groep ongelovigen, omdat zij misschien denken met God afgerekend te hebben, maar hem uiteindelijk alleen maar *vervangen* hebben. God is zijn positie kwijt, maar die positie zelf is niet opgedoekt. Daarmee zijn de ongelovigen in hun eigen val getrapt. Op Gods positie hebben zij, als kinderen van de verlichting, de rede neergezet. Ze geloven dat het denken boven alle tijden en plaatsen verheven is, precies zoals het idee van God dat eerder was. Dat als we maar helder genoeg nadenken, we allemaal op hetzelfde uitkomen, ongeacht onze tijd en ons vertrekpunt.

Nietzsche wil consequenter zijn. Voor hem betekent de dood

van God het einde van alle zogenaamd objectieve uitspraken. We kunnen nu eenmaal niet objectief zijn, want we kijken altijd door onze eigen bril. Er zijn geen feiten meer, alleen maar interpretaties. Dat maakt dit verhaal van Nietzsche zelf ook een interpretatie, dat beseft hij maar al te goed. Het is ook niet iets wat hem triomfantelijk stemt. God is niet trots gedood. Sterker nog, het levert ons een behoorlijk probleem op, maar we kunnen niet meer terug. De horizon is uitgewist, zo beschrijft de dwaas het poëtisch. Wat goed en fout is valt niet langer objectief vast te stellen. Er zijn geen vaststaande waarden meer waaraan de mens zich vast kan klampen. Geen orde, waarheid, doel of ideaal blijft vanzelfsprekend overeind staan. Dat maakt het filosofisch en ook religieus spreken over God er niet makkelijker op. Maar, zo zou later blijken, ook weer niet onmogelijk.

‘Dit boek toont de vitaliteit en relevantie van Radicale Theologie voor onze tijd haarfijn aan.’

Peter Rollins

Om ons heen lijken mensen van alles zeker te weten. Voor elk van onze onzekerheden wordt er wel een oplossing aangedragen. Het heeft iets aantrekkelijks. Maar doen zulke oplossingen wat ze beloven?

In *Onzeker Weten* dagen de auteurs je uit om onzekerheid als uitgangspunt te nemen. Onder de vlag van Radicale Theologie laten ze een rijke mix van postmoderne filosofen, kunstenaars en activisten aan het woord. Ze keren traditionele zekerheden binnenstebuiten en ontdekken juist in het christendom ruimte voor een bevrijdend niet-zeker-weten.

‘*Onzeker weten* pakt theologie aan zoals het wat mij betreft bedoeld is. Met flair en zin voor avontuur. Het is de taak van de theologie om de geslotenheid in het denken te doorbreken waarin wij ons leven steeds weer gevangen laten zetten. Dit boek spreekt vrij en opent het gesprek waar velen dachten dat het was afgesloten.’

— *prof. dr. Erik Borgman*

Rikko Voorberg is theoloog en oprichter van de PopUpKerk.

Gerko Tempelman is filosoof en voorganger van STROOM in Amsterdam.

Bram Kalkman is religiewetenschapper en pionier bij de Kwekerij.

KokBoekencentrum.nl
UITGEVERS | UTRECHT

ISBN 978 90 435 3793 3

NUR 700